

Karády Viktor

Magyar kultúrfölény vagy iskolázási deficit?

Újabb adatok a honi középiskolások dualizmuskori nemzetiségi összetételéről (1882–1915)¹

A gazdag magyar társadalomstatisztikai irodalom kezdeteitől fogva kiemelt figyelmet szentelt az iskolák közönségének felekezeti és nemzetiségi összetételének, s a 19. század vége óta a szülők foglalkozási megoszlására is. A viszonylagos zsidó „túliskolázás” és az evangélikusok kiemelkedése az iskolázottsági átlagból már Fényes Elek 1842-es elemi iskolai összeírásaiból kiolvasható, s a felekezeti népességek iskolázottsági szintjének hierarchikus *szerkezete* nagyjából ekkor is ugyanolyannak mutatkozott, mint a későbbiekben.²

Rengeteg adatot mozgósító publikációk sora foglalkozott szintén már a múlt századtól kezdődően az iskolába járók nemzetiségi hovatartozásával, mint ahogy az egész népesség etnikai megoszlásával is. A többségében nem magyar ajkú polgárokat magába foglaló nemzetállam építésében fontos politikai tétet képeztek a lakosság és ezen belül a művelt elitcsoportok nemzetiségi kötöttségei, magyarosodási készsége és esélyei. A mindenkori kormányok hatalmi legitimációja szempontjából a magyar ajkúak először csak óhajtott és remélt, később (a század végétől) már hatalmi eszközökkel is szorgalmazott aránynövekedését elsőrangú érdektényezőnek tekintették, különösen a választójoggal sokáig egyedül rendelkező igazolt műveltségű középrétegeket illetően, amelyek a hosszú iskolázás közönségének többségét is szolgáltatták. Ezért is lehet ezen a téren a kiegyezés óta szinte a kommunista fordulatig majdnem végig (egy-egy háborús év kivételével) az iskolai számlálásra legtöbb szintjén beiskolázottakra nézve látszólag pontos országos adatszolgáltatásra támaszkodni.

A publikált adatok azonban majdnem kizárólag csak a deklarált anyanyelvre vagy fő használt nyelvre szorítkoztak. Márpedig ezek az összeírtak tulajdonképpen nemzetiségi hovatartozását igencsak pontatlanul tükrözték. Messzemenően ki voltak ugyanis téve az allogen³ csoportokra nézve kedvezőtlen politikai-társadalmi erőviszonyok torzító

1 Ehhez a cikkhez felhasználtam azokat a felvételi eredményeket is, melyeket a Közép-európai Egyetem Kutatási Alapja (Central European University, Research Support Fund) és az OTKA-tól (TO 32192) nyert hasonló irányú támogatás segítségével sikerült kidolgoznom.

2 Fényes szerint 1842-ben a zsidóknál 10, az evangélikusoknál 11 lélekre esett egy elemista, míg a reformátusoknál 13-re, a katolikusoknál 14-re és a görög keletiekénél és katolikusoknál csak 48-ra illetve 80-ra. Az adatokat idézi: A vallás- és közepoktatási m. kir. ministernek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett jelentése az 1894/95 évre: 546 (ezután VKM jelentés, évszámmal). Saját, idevágó munkáimból többek között az alábbiban tárgyalom a kérdést: Karády 1997b, különösen 182–187.

3 Ellenvéleményekkel dacolva, a honi nem magyarokra nézve következetesen az „allogen” jelzöt használom, elkerülendő az egyébként alkalmazott s általam pontatlannak vagy félreérthetőnek ítélt „idegen”, „idegen ajkú”, „nemzetiségi” vagy „kisebbségi” megjelöléseket. A regionális többséget alkotó románokat vagy szlovákokat nem lenne helyes „kisebbséginek” tekinteni, amely fogalom eleve problematikus egy olyan országban, ahol az uralkodó többség maga is kisebbségi volt a népességben. „Idegennek” a sok évszázad

hatásának, melyek nemegyszer a magyar ajkúak számarányainak mesterséges felduzzasztásához és az allogének népességi súlyának minimalizálásához vezettek. Sok többé-kevésbé két- vagy többnyelvű család leszármazottjának nem is esett nehezére, hogy tulajdonképpen mindenfajta ámitás vagy „csúsztatás” nélkül eleget tegyen a címzetes uralkodó elitjének a századfordulón már egyre türelmetlenebbül (lásd „Bánffy-terror”) hirdett „magyarság-elvárásainak”. Már 1880-ban is a magyar anyanyelvűek 17,5%-a legalább egy más nyelvet is tudott és a nem magyar anyanyelvűek 11,1%-a volt az államnyelv birtokában. 1900-ra a magyart anyanyelvnek valló többnyelvűek aránya elérte a 20%-ot és az allogén anyanyelvűek 16,8%-a beszélt magyarul is.⁴ Mindez nyilvánvalóan az asszimilációs nyelvi mobilitás (vagy az evvel kapcsolatos „nyelvi lojalitás” alakulásának) számlájára írható. Ezek az átlagok ugyanakkor igen nagy egyenlőtlenségeket takartak az érintett nemzetiségek és valláscsoportok között ezek rétegszerkezete, városiasodottsága, iskolázottsága vagy a magyar nemzetállam-építéshez való politikai beállítottsága szerint. Az asszimilációra hajló allogének könnyen „rájátszhattak” arra a többnyelvűségi tőkéjük adta lehetőségre, hogy magyar anyanyelvűként mutassák be magukat a hivatalos fórumok előtt, amikor – ugyanazokkal a nyelvi-kulturális adottságokkal – maradhattak volna magyarul tudó allogének is. Nem meglepő, hogy a hatalmi viszonyok 1918 utáni változásával az elcsatolt területeken sokuk sorra romának, szlováknak, szerbnek, stb. vallotta magát, az újfajta nemzetállamok címzetes elitjei iránti lojalitás kívánalmi szerint vagy egyszerűen az impériumváltás kiváltotta pánikreakció hatása alatt.⁵

Különösen így volt ez az iskolákban, és az elitpozíciók felé vezető hosszú iskolázásban résztvevő allogén kötöttségűek túlnyomó többségénél. Ők a magyar nemzetállamiságból fakadó asszimilációs nyomást valószínűleg (a közhivatalnokok mellett) minden más allogénnél közvetlenebbül érezhették, hiszen legtöbbjük magyar oktatási nyelvű iskolába járt. Még 1910-ben is, amikor teljesen kiépült a dualizmus idegen nyelvű gimnáziumi és reáliskolai hálózata (s egyben az asszimilációs kényszerhelyzet is teljessé vált) a 168 érettségít osztó gimnáziumból és reáliskolából (a „nem teljes” intézményeket nem számolva) csak 12-ben oktattak más nyelven, mint magyarul.⁶ Ugyanekkor az érettségizőknek mindössze 6,5%-a került ki *nem* magyar intézményből, holott formálisan még az érintettek 8,7%-a jelentkezett allogénként az érettségi vizsgára⁷ és az összes allogén

vagy néha egy évezred óta az országban élő szlovákok, németek, zsidók, stb. nemigen tekinthetők. „Nemzetiséginek” a magyarság is vehető *unus inter pares* alapon. Az „allogén” megjelölés, éppen idegenségénél fogva elkerüli a fenti szemantikai buktatókat, bár persze maga sem mentes az „indigenátussal” való szembeállítás adta félreértések csapdájától. Jobb híján tartok ki mellette.

4 A számítások forrása: Magyar Statisztikai Közlemények 27: 136.

5 Kitűnő példát nyújt az anyanyelvi (ön)besorolás rugalmasságára az 1919-ben megalakuló csehszlovák állam szlovákiai népességének nemzetiségi átalakulása. Az 1918-ban még becslés szerint a népesség alig 50%-át kitevő szlovákból az 1921-es népszámlálás alkalmával már 68% lett, míg a magyarok aránya a felvidéken 36%-ról 21,5%-ra, a németeké 6%-ról 4,7%-ra csökkent. Pozsonyban, az új regionális fővárosban még drámaibbak voltak az etnikai szerkezet változásai, hiszen 1910-ről 1921-re a szlovákok aránya két és félszeresére nőtt (15%-ról 40%-ra), míg a magyaroké 40,5%-ról 22%-ra, a korábban még többségi németeké 42%-ról 28%-ra zuhant le (Owen 1985: 23–25).

6 Egy német reáliskola 26 magyarral állt szemben. A 145 teljes gimnázium között 5 német (szász evangélikus), 4 román s egy-egy olasz és szerb volt (Owen 1985: 369–370).

a középiskolások nem kevesebb, mint egyötödét (20,4%-át) tette ki.⁸ Ezekből a számokból máris kiderül, hogy az asszimilációs nyomás az iskolákon belül a képzési ranglétra felsőbb fokain minden bizonnyal egyre konkrétabb formát öltött, hiszen nem valószínű, hogy az allogén diákok érettségi előtti lemorzsolódási arányai annyival nagyobbak lettek volna a magyar anyanyelvűekéhez képest, mint ahogy ezt a fenti számok sugallják. Sokkal egyszerűbb azt feltételezni, hogy a magasabb s a magyar képzési monopóliumot egyre erősebben érvényesítő iskolázottsági szinteken (ez a felsőoktatásban, mint tudjuk, már teljes volt) az allogén diákoktól jobban elvárták (vagy ezek joggal vélhették, hogy elvárják tőlük, s előnyükre válik), hogy magyar ajkúként írássák be magukat az osztálykönyvbe. Erre közvetett bizonyítékul szolgál az, hogy az allogének részaránya a diákközönségben az egész dualizmusban az oktatási szintekkel fordítottan csökkent. Az egyetemeken már minimális volt az elemisták közötti magas arányaikhoz képest (lásd erre tanulmányomat: Karády 2000c, különösen 242, 1. táblázat).

De nem nehéz közvetett bizonyítékokat találni helyi felvételi eredményekben arra, hogy a felsőbb osztályokban a korábban még allogén anyanyelvű diákok egyszerre csak magyar ajkúvá lényegültek át.⁹ Az ilyenfajta „átváltozás” egyes, a nemzeti asszimilációs mozgalmak felbuzdulásával jellemezhető történelmi konjunktúrákban elég tömeges lehetett, hiszen ennek még az iskolastatisztikai irodalomban is nyomát lehet találni. A millenniumi nemzeti felbuzdulást és politikai mozgósítást megelőző 1894/95-ös tanév középiskolásaira utaló kormányjelentés szerint az akkor 49.384 középiskolásból 48.449, azaz 97,8% tudott magyarul.¹⁰ Ennek azt kellett jelentenie, hogy a korabeli középiskolák mintegy 26%-nyi allogén anyanyelvű közönségének¹¹ több mint kilenczede, akiknek jó része bizonyíthatóan nem magyar intézményt látogatott,¹² szintén beszélt a címzetes nemzetiség és az állam nyelvét. Ennek valóság tartalma ugyan nem vonható eleve kétségbe, de azért az adat hitelessége kevésbé valószínű, különösen a román, szerb, olasz s talán még a német-szász gimnáziumok publikumára nézve sem, akik túlnyomóan saját nemzetiségük papi, tanítói, tanári és más értelmiségi piacain készültek (és tudtak) érvényesülni, mely utóbbiakon az államnyelv tudása nem volt elengedhetetlen. Inkább arról lehetett szó, hogy az érintettek némi magyar nyelvismeretüket pozitív nyelvtudásként jelentették be az ügyben érdekelt állami felügyelő hatóság képviselőjének.

Mindenesetre jól bizonyíthatóan előfordult az is, hogy közülük nem egy egyik évről a másikra egyszerűen *átminősítette magát magyarrá*. 1894/95-ben például az idézett forrás

7 A számítás forrása: Magyar Statisztikai Évkönyv 1910: 371.

8 Magyar Statisztikai Évkönyv 1911: 385.

9 Ilyenekre idézek felvidéki példákat megjelenés előtt álló tanulmányom (Karády 2001) 37. jegyzetéhez kapcsolódó szövegében.

10 VKM jelentés 1894/95: 342.

11 Magyar Statisztikai Évkönyv 1895: 383.

12 1900-ban a román iskolákban összesen 3.482, a németekben 1.537, a szerbben 434 középiskolást találni, azaz összesen 5.453 allogént Mészáros István monografikus adatai szerint (Mészáros 1988), míg 1901–1905-re körülbelül 8.600 nem magyar ajkú diákot jelez a statisztika, ha az el nem különített 963 horvát és szerb középiskolásból 600-ra becsüljük a szerbek számát (Magyar Statisztikai Évkönyv 1910: 369). Ezek szerint a középiskolával rendelkező allogéneknek is közel háromnegyede saját anyanyelvén tanult. Ez persze nem vonatkozott a szlovákokra, horvátokra, ruténokra, sőt a Dél-Erdélyen kívül élő német ajkúakra sem, akiknek nem volt (legalábbis elérhető közelségben) saját iskolájuk.

szerint 23.221 középiskolai tanuló csak magyarul tudott, holott az előző évben ezek az önjelölt „tősgyökeres” magyar ajkúak még csak 20.375 főt számláltak. Így a „tisztán” magyar ajkúak *gyarapodásának* számát 2.846-ra, azaz a két iskolaév között nem kevesebbre, mint 14%-nyira kell tennünk.¹³ Ez meglepően nagy növekedés, hiszen ugyanebből a forrásból az is kiderül, hogy az *összdiákság* számának bővülése egyik évről a másikra nem haladta meg a 1.537-et.¹⁴ Világos tehát, hogy a maradék 1.339 (2846 – 1537 fő) diák jó része (tekintettel az ismeretlen nemzetiségi összetételű kikerülő nyolcadikosokra és bekerülő elsősökre) a két év között „átmagyarította” magát. Másképp nem fordulhatott volna elő a *magyar ajkú* diáknépességnek az *egész* létszámemelkedés közel duplájára (!) rúgó hirtelen megszaporodása. Az így tetten érhető drámai „magyarosodási mozgalom” talán joggal tudható be annak a nyomásnak, melynek az értelmiség allogén jelöltjei a millenniumot megelőző nemzeti felbuzdulás éveiben ki voltak téve.

Jól kitűnik ezekből a számszerű példázatokból, hogy az elitiskolázás diákságának korabeli anyanyelvi adatai módszeresen és durván a *magyar ajkúak javára torzították* az iskolákba gyűlő tanulóközönség nemzetiségi számarányait. Felmerül a kérdés, nem lehet-e pontosabb becslések segítségével jobban megvilágítani a korai modern magyar elitképzés publikumának etnikai erőviszonyait. Erre a kérdésre a folyamatban lévő széleskörű felvételek talán fontos adalékokkal fognak szolgálni. Addig azonban a válaszhoz meg kell elégednünk a korabeli iskolastatisztikák gyér, ám mégis gazdag ismerethozadékkal bíró nemzetközi viszonylatban is párját ritkító információinak értelmezésével a középiskolai diákság *nyelvtudására* vonatkozólag.

Néhány évre ugyanis – 1882/83-re, 1894/95-re valamint az 1908/09 és 1914/15 közötti évekre – olyan összesítésekkel is rendelkezünk, melyek a középiskolai diákság deklarált anyanyelve mellett az általuk ismert egyéb nyelveket vagy legalább a legfőbb ismert nyelvet is lajstromba szedik. Talán érdemes hangsúlyozni, hogy ezeknek az adatoknak az értéke ritkaságuk függvénye is, amennyiben a kurrens források más évekre nem nyújtanak hasonlóan teljes képet a középiskolások nyelvi viszonyairól.¹⁵ Így azonban legalább néhány évre – melyek átívelik a dualizmus nagyobbik részét – konkrét statisztikai fogódzkodóink vannak a magyar anyanyelvűek idegen nyelvi ismereteinek, de az allogén anyanyelvűek közötti magyar tudás szóródásának alakulására. A következőkben megkísérlem az idevágó adatbankok részletes elemzését. A rajtuk nyugvó érvelés alapvető munkahipotézise az, hogy az allogén anyanyelvűek magyarul tudása a magyar asszimiláció erejét jelzi, míg a magyar anyanyelvűek *helyi idegen nyelvi ismeretei* az asszimilált allogének arányát engedik felbecsülni a statisztikákban „magyarként” szereplő diáknépességben. Az allogének – mint látni fogjuk – az idővel egyre gyakoribb (a századforduló után már túlnyomó arányú) magyar tudása nem meglepő fejlemény a magyarnyelvű oktatás majdnem monopolisztikus uralma mellett: az allogén nyelven működő közép-

13 VKM jelentés 1894/95: 342.

14 VKM jelentés 1894/95: 342, a felekezetekre vonatkozó táblázat összeredményeinek különbsége 1893/94 és 1894/95 között.

15 Az 1896-ig évente publikált VKM jelentések ugyan gazdag anyagot szolgáltatnak e tekintetben is tanfelügyelőségek szerint a „m. kir. minisztérium rendelkezése alatti” középiskolák mindegyikéről külön-külön, de ezek nem vonatkoznak az ún. autonóm hitközségek által fenntartott intézményekre, tehát a középiskolák több mint harmadára. Ez utóbbiak diákságának csak nyers anyanyelvi megoszlását jelezték, ami a fentebbi fejtegetések értelmében alig használható a nemzetiségi rekrutáció felmérésére.

iskolák, mint fentebb említettük, az összesnek alig 7%-át tették ki. Még fontosabb jelzéssel bír viszont a „magyarok” idegennyelv-ismerete, hiszen joggal lehet feltételezni, hogy a fiatalok diákságban tömegesen előforduló német, román, szlovák, szerb vagy rutén nyelvtudás elsősorban, (a németen kívül feltehetőleg majdnem kizárólag) annak tulajdonítható, hogy az érintettek allogen háttérűek s asszimilációs stratégiájuk sikere következtében vagy ennek érdekében minősítették magukat a beiratkozási anyakönyvekben magyarnak.

Ezt a feltevést persze érdemes és szükséges megfelelő kritikával kezelni.¹⁶ A kritika főleg a német nyelvet is ismerőkre vonatkozik. Ezeknek egy része köztudomásúan zsidó volt, hiszen a korabeli statisztikai taxonómia a jiddist, a keleti zsidóság nemzeti nyelvét, nem tekintette az „államban honos nyelvnek” s így a jiddis ajkúakat eleve a némettségbe sorolta. Ugyanakkor a zsidó diákságot ebben a korban még (a huszadik században krízisszerűen előforduló „áttérési” mozgalmak előtt) felekezeti adatok segítségével a korabeli nemzetiségi palettán is jól el lehet a többitől különíteni, amellet, hogy anyanyelvi megoszlásának becslésére is elég pontos statisztikai támpontokat találni. A nem zsidó magyar-német kétnyelvűek státusa sokkal problematikusabb, amennyiben egy töredékük tulajdonképpen minden bizonnyal „törzsökös” magyar ajkú volt és csupán művelődésstratégiai okokból tanulta meg (vagy jelentette be, hogy ismeri) a monarchia és az egész közép-európai térség korabeli „kultúrnyelvét”. Feltevésem szerint azonban a magyar-német nyelvűek között az ilyen magyar ajkúak aránya is kicsiny lehetett, illetve ezeknek számait messzemenően ellensúlyozhatták az egynyelvűvé magyarosodott németekéi. Ahogy az ambiciózus magyar szülők némelyike (főképp a felsőbb rétegek tagjai) németre taníttatták gyerekeiket, mint ahogy maguk is jórészt németül szereztek egykor magasabb műveltséget,¹⁷ úgy a német ajkúak között éppúgy előfordult, hogy – asszimilációs stratégiából – magyarra taníttatták saját leszármazottaikat. Így került a verseci sváb származású Herczeg Ferenc is egy helybeli német polgári iskolai osztály elvégzése után először a temesvári majd a szegedi piarista gimnáziumba (mely utóbbi „igazi magyar város” számba ment), később a fehértemplomi állami gimnáziumba, mivelhogy ezek magyarul oktattak.¹⁸ A németet persze a középiskolákban nyolc osztályon keresztül tanították, tehát a felsőbb osztályok eminens diákjainak némelyike joggal érezhette, hogy „bírja” is már Goethe nyelvét. Ez azonban minden bizonnyal csak a diákság viszonylag kis hányadát készíthette a „német tudás” bejelentésére. A német nyelv iskolai vagy, iskolán kívüli tanulása bizonnyal nem jelentette feltétlenül azt, hogy az összes érdekelt máris német tudást jelzett volna az anyakönyvben.

Mindenesetre, ami a német tudás többletére vonatkozhatott a magyar-német nyelvűek között a német eredetűeken túl, nemigen érinthette a többi helyi allogen nyelvet

16 Ezt részletesen megkíséreltem fent idézett tanulmányomban (Karády 2001).

17 Ezért is találni az erdélyi szász középiskolákban oly sok nem német anyanyelvűt, 1892/93-ban például nem kevesebbet, mint a diákok harmadát (33%). Ezeknek fele magyar, fele román volt (Magyar Statisztikai Évkönyv 1894: 300–301). „[Temesvárrott]...a gimnáziumon kívül mindenkivel németül karattyoltunk, hiszen még a magyar úri családok is sűrűn beszéltek otthon Goethe dialektussá ficamodott nyelvét.” (Herczeg 1985: 104)

18 „Édesapám szükségesnek látta, hogy »igazi magyar helyre« küldjön minket, és határozatba ment, hogy a jövő tanévben Szegedre megyünk... De a gondolat vonzott, hogy »igazi« magyarok között fogok élni. [...] A városban nyüzsögtek a bántási gyerekek, akiket magyar szóra hoztak fel.” (Herczeg 1985: 106)

ismerő „magyarokat”. Románt és szerbet elvben nem románok vagy szerbek is megtanulhattak a megfelelő allogén nyelven oktató iskolákban, de ezekbe a statisztikák szerint mások, mint az érdekelt nemzetiségekhez tartozók alig jártak.¹⁹ Ugyancsak elvben valamilyen elemi szinten játszótársaktól vagy szomszédoktól is lehetett az allogén kisebbségi nyelvek birtokába jutni vegyes etnikai lakókörnyezetben. Azonban ezt a tudást – még ha ilyen szélesebb körben előfordult volna, ami azért felettébb valószínűtlen – kérdéses, hogy sokan lettek volna hajlamosak deklarálni a m. kir. iskolai hatóságok előtt, hiszen az így jelzett allogén kapcsolat a magyar nemzetállam elitképző iskoláiban nemigen számíthatott előnyös elbírálásra. Az allogén háttér priuszának egyik (részletesen más összefüggésben elemzendő) objektívációja volt például az a tény, hogy a magyar ajkúak rendre jobb jegyekkel szerepeltek az érettségin a németek, a szlovákok és a többi allogén tanuló előtt: 1909 és 1915 közötti összesítések szerint az érettségi átlagjegyeinek skálája 2,25-től (magyarok) egészen 2,90-ig (rutének) húzódott, míg a németek és a szlovákok a középmezőben helyezkedtek el (2,35–2,36-os átlaggal).²⁰ Ettől eltekintve, a fentebb jelzett kutatási tapasztalatok is – melyek szerint az allogén háttér az érintettek igyekeztek előbb-utóbb elrejtteni, mihelyt teheték, azaz amikor ezt a tényleges magyar asszimiláció segítségével összegyűjtött nyelvi-művelődési aduk megengedték (pl. a felsőbb osztályokban, érettségire való jelentkezéskor) – inkább azt sugallják, hogy a kisebbségi nyelvekkel kombinált kétnyelvűség minden bizonnyal gyakran tabu tárgya lehetett az érintettek nemritkán inkább arra hajlottak, hogy „elfelejtsék” allogén háttérüket az anyanyelvvel kinyilvánított uralkodó nemzeti identitás javára.

Összefoglalva, a magyar–német nyelvűek statisztikai számarányai, főképp a dualizmus korai fázisában (amikor még nem vált tömegessé a keresztény németiség asszimilációja) valószínűleg *kissé túlbecsüli* a ténylegesen német háttérűek arányát, míg az egyéb magyar kétnyelvűeké *főként alábecsüli* az allogén eredetűekét. A kétnyelvűség mindenestre (jobb híján) használható becslésül szolgálhat az asszimilált vagy asszimiláns allogén származású diákság számarányainak megközelítésére. A becslésben rejlő pontatlansági együtthatóra való tekintettel azonban a továbbiakban inkább csak a különböző nyelvtudású kategóriák képviseltettségi arányai között található nagyobb eltéréseknek kell jelentőséget tulajdonítani.

19 1892/93-ban például a román középiskolák diákságának mindössze 5,7%-a volt nem román, míg az újvidéki szerb gimnáziumban csak 1,6% nem szerb nemzetiségűt találni (Magyar Statisztikai Évkönyv 1894: 300–301).

20 A Magyar Statisztikai Évkönyv megfelelő éveinek adataiból számított átlagok az 1-től (legjobb) a 3-ig (legrosszabb) terjedő jegyskálán, a bukottak elhanyagolásával.

1/A. táblázat

A gimnazisták és reáliskolások becsült számai nyelvtudás szerint 1882/83-ban²¹

Két vagy többnyelvűek, akik magyarul is tudtak	
magyar-német	13.143
magyar-román	2.299
magyar-szlovák	2.837
magyar-szerb	500
magyar-horvát	370
magyar-rutén	348
összesen	19.497

A kétnyelvűek között volt ²²	
hazai más 2-3 nyelvű	3.632
más európai nyelvismeretű	722
összesen	4.354

Az egynyelvűek becsült megoszlása ²³		
magyar	13.104	71,30%
német	2.830	15,40%
román	1.176	6,40%
szlovák	790	4,30%
szerb	331	1,80%
horvát	79	0,44%
rutén	55	0,30%
összesen	18.365 ²⁴	
együtt egy- és többnyelvűek	37.876 ²⁵	
közülük zsidó ²⁶	7.520	

21 VKM jelentés 12, 1881/82–1882/83: 90–91.

22 VKM jelentés 12, 1881/82–1882/83: 90–91. A forrás egyértelműen azt sugallja, hogy a három és több nyelvet, valamint a más nyugati nyelvet is tudók a kétnyelvűként megjelöltek *közül kerültek ki*, amennyiben a kétnyelvűek tették ki az összes „többnyelvűnek” a forrásban megadott számát (19.497). Ez a tény felhatalmaz arra, hogy a három vagy több nyelvet, illetve a nyugati nyelveket ismerők számát a további számításokban az etnikai kötöttségek becsléséhez elhanyagoljuk.

23 VKM jelentés 12, 1881/82–1882/83: 90, az anyanyelvi megoszlás százaléka szerint. A forrásban nincsenek külön feltüntetve az egynyelvűek, éppoly kevésbé, mint az, hogy a többnyelvűek milyen anyanyelvet jelentettek be. Csak az egész diáknépességre jelzik az anyanyelvi megoszlást egyrészt, a több- illetve egynyelvűséget másrészt.

24 Kerekített szám. Az egynyelvűek valódi száma a forrás szerint (VKM jelentés 12, 1881/82–1882/83: 91) 18.379, azaz kissé több mint az itteni szám. A csekély eltérés a százalékos megoszlásból számított értékek kerekítéséből származik.

25 Az egynyelvűek korrigált adatával ez a szám: 37.862.

26 VKM jelentés 12, 1881/82–1882/83: 88. A zsidók természetesen a fenti nyelvismereti kategóriákban is benne foglaltatnak.

1/B. táblázat

A gimnazisták és reáliskolások (1882/83) és az össznépeség (1880) becsült megoszlása kiválasztott felekezeti és nyelvismereti kategóriák szerint

	Középiskolások 1882/83		Össznépeség 1880 ²⁷
	Nyers szám	Százalék	Százalék
Zsidók	7.520	19,9	4,5 ²⁸
Keresztények ²⁹			
<i>Egynyelvűek</i>			
magyarok (13.104 - 2.068)	11.036	29,1	37,2
németek (2.830 - 241)	2.589	6,8	10,1
románok	1.176	3,1	16,5
szlovákok (790 - 20)	770	2,0	12,2
szerbek	331	0,9	4,2 ³⁰
horvátok	79	0,2	4,2
rutének	55	0,15	2,4
<i>Többnyelvűek</i>			
magyar-német (13.143 - 4.973)	8.170	21,6	4,9
magyar-román	2.299	6,1	2,2
magyar-szlovák (2.837 - 218)	2.619	6,9	2,7
magyar-szerb	500	1,3	0,9 ³¹
magyar-horvát	370	1,0	0,9
magyar-rutén	348	0,9	0,3
magyar-más	?	?	0,4
Összesen	37.862 ³²	100,0	100,0

27 A számítások forrása: Magyar Statisztikai Közlemények 27: 136. Az itt tekintetbe vett össznépeség létszáma 13.749.601. A forrás csak az egész népesség nyelvi viszonyaira közöl adatokat a pontosság igényével, bár a több mint két nyelvet tudók számát nem tisztázza. (Ezeket talán a maradék piciny „más” kategória tartalmazza.) A nem zsidó népesség nyelvi viszonyainak meghatározását az érintett zsidók hozzávetőlegesen becsült számainak kivonásával kíséreltem meg. A csak magyarul tudó zsidók arányát az 1900-as népszámlálás szerinti 26,1%-kal becsültem fel (Magyar Statisztikai Közlemények 27: 139). A más nyelven is tudó zsidók 95%-át a németül, 5%-ukat a szlovákul is tudók közé soroltam. Az allogén anyanyelvű zsidók 95%-át német és 5%-ukat szlovák anyanyelvűnek vettem, de úgy, hogy az így kapott 246.338 németből 146.338-at a magyarul is tudók közé soroltam. Ezek a becslések az 1880-as évekre nézve nyilvánvalóan pontatlanok, de nagyságrendjük valószínűsíthető. Az általuk indukált torzítás kockázatát az így nyert viszonyítási lehetőség értékére való tekintettel nyugodtan lehet vállalni, hiszen az egész zsidó népesség a felmért összlakosság huszadrészét sem érte el. Így az elképzelhető torzítások aligha haladhatják meg a népszámlálások hibahatárainak nagyságrendjét.

28 Magyar Statisztikai Közlemények 27: 87.

29 A keresztény diákok kategóriáinak számadatait úgy állítottam elő, hogy az 1/A táblázatban becsült globális nyelvismereti kategóriákból kivontam a megfelelő kategóriába sorolható zsidók becsült számát. A zsidók nyelvismeret szerinti megoszlására nézve azonban csak Budapestre találtam 1900-as adatot, tehát egy későbbi korra és a fővárosra, amikor és ahol a korabeli gyors nyelvi asszimiláció folytán a magyar nyelvűek arányai biztosan sokkal meghaladták az 1880-as évek országos arányait, míg a maradék többnyelvű megoszlását hasonlóan tételezhetjük fel. De éppen ezért, mivel az 1900-as budapesti zsidóság asszimilációs szintje a vidékinél és a korábbinál magasabb volt, alkalmasak ezek a magyarajkúsági arányok arra, hogy megközelítően felbecsüljük az 1882/83-as iskolaév zsidó középiskolásainak nyelvi viszonyait, hiszen a zömmel magyar intézményeket látogató zsidó gimnazisták és reáliskolások mindig is a zsidóság legasszimiláltabb és az asszimilációra leginkább hajló rétegeiből kerültek ki, akiknek „elmagyarosodási” szintje vagy legalábbis „magyar nyelvi lojalitása” messze felülmúlta a korabeli zsidóság átlagát. A zsidó középiskolások becsült nyelvi viszonyai összefoglalva (s a kisebb többnyelvűségi kategóriák elhanyagolásával) így a következők 1882/83-ra (Budapest Statisztikai Évkönyv 1903: 18-19 alapján):

Az 1/A táblázatban részletes bemutatásra kerültek a diákság etnikai eredetének becsléséhez használható legkorábbi nyers adatok, illetve az 1/B táblázatban a diákság és az össznépesség különböző etnikai és felekezeti kategóriának számarányaira vonatkozó becslések. Itt is hangsúlyozni lehet, hogy míg az előbbieket becsült megoszlása jól valószínűsíthető, az utóbbiaké igencsak hozzávetőlegesen, hiszen az 1880-as népszámlálás *külön* nem mérte fel a felekezetek s közöttük az itt elkülönítendő zsidók és keresztények nyelvi viszonyait s a diákságra nézve használt idevágó becslés az össznépességre már nem érvényesíthető. Ugyanakkor a zsidóság népességi súlya ez időben is olyan csekély (ellentétben a diákságban elfoglalt magas képviseltettségével), hogy az így létrejövő 1-2 százaléknyi torzítás a keresztények nyelvi viszonyaira nézve döntően nem csökkentheti az etnikai összetételre vonatkozó főbb összefüggések értékét. Ha az 1/B táblázatban a diákság és a népesség összetételére vonatkozó oszlopokat összevetjük, jól kitűnik az itt elkülönített nemzetiségi csoportok középiskolai jelenlétének hierarchiája.

A legerősebb (több mint négyszeres!) túlképviseltettség a zsidóságra jellemző, ami nem meglepő eredmény, hiszen minden idevágó kutatásból kiolvasható.³³ Mellettük találjuk azonban, mégpedig nagyságrendileg azonos túlképviseltettségi rátával, a magyar-német nyelvű keresztényeket is. Evvel egy csapásra teljesen új megvilágítást nyer a németül is tudó többnyelvűek iskolai asszimilációja. Az eddigi kutatásokban nincs utalás arra, hogy a zömmel német háttérűnek vehető keresztény német-magyar ajkúak éppolyan „túliskolázási” teljesítményt mutattak volna fel, mint a zsidók. De hasonlóan érdekesek és fontosak a többi kétnyelvű csoport beiskolázási gyakoriságaira vonatkozó mérések is, amennyiben ezek alig maradnak el a zsidókénál és a német-magyar aggregátumnál megfigyeltektől. A nem német kétnyelvűek túlképviseltettsége ugyanis szintén számottevő: két és fél-háromszoros. Az összefüggés tehát a többnyelvűség és a középiskolázásban való részvétel között olyan erős, hogy joggal tekinthetjük a középiskolai hálózatot a magyar asszimiláció egyik fontos (talán legfontosabb) közvetítő intézményének, mint ahogy – fordítva – az is világosnak tűnik, hogy az asszimilációra magyar nyelvűségükkel is igazoltan hajló allogének láthatóan stratégiai előszeretettel küldték gyermekeiket a hosszú középiskolai képzés útjára.

Annál inkább feltűnő ezzel szemben az egynyelvűek iskolai deficitje. Közöttük, érthetően, a keresztény magyarok és németek iskolai képviseltettsége marad el legkevésbé népességi arányaiktól, bár náluk is jelentős a lemaradás. A többi allogén egynyelvű viszont súlyos deficitet mutat fel. Ennek mércéje a főbb csoportok között (az iskolai és a népességi képviseltettségű ráta összehasonlításából adódóan) mintegy negyednyi a szerb-horvátoknál, kevesebb, mint ötödnyi a románoknál, hatodnyi a szlovákoknál, de csak tizenhatodnyi (!) a ruténoknál. Az egynyelvűek iskolai deficitjé-

egynyelvűek az összesből (2.329)	csak magyarul tud	2.068	27,50%
	csak németül tud	241	3,20%
	csak szlovákul tud	20	0,36%
többnyelvűekből (5.191)	magyar-német	4.973	66,10%
	magyar-szlovák	218	2,90%

30 A népszámlálási eredményekben a szerbeket és horvátokat nem különítették el.

31 Lásd az előző jegyzetet.

32 A számított értékek kerekítéséből becsült össz-szám. A valódi diáklétszám a forrás szerint 37.876 volt.

33 Az összes középiskola-típusra vonatkozólag: Karády 2000b.

ben mutatkozó rangsor tehát elég pontosan követi a különböző csoportokhoz tartozó kétnyelvűek „túliskolázottsági” hierarchiáját. A rutének negatív és a németek pozitív kivételével azonban a többi egynyelvű allogén egymáséhoz közeli, a szerb-horvátoknak a többiekhez képest kissé jobb helyzetétől eltekintve azonos nagyságrendű elmaradási szintet mutat fel.

Ezek az eredmények egyértelműen bizonyítják, hogy a kiegyezés után induló modern „nemzeti” értelmiség és művelt középosztály igazolt iskolázottságú jelöltjei között a *magyarság erősen alul volt képviselve*, szemben az asszimilációra beállított (két vagy többnyelvű, mindenesetre magyarul is tudó) allogénekkal, *elsősorban a zsidókkal és a német eredetű keresztényekkel szemben*. A kétnyelvű egyéb allogének túlképviseltettsége szintén a vártnál nagyobb mértékűnek minősíthető, éppen annyira, amennyire gyenge volt az egynyelvű allogének részvétele a középiskolai elitképzésben.

Az eredmények értelmezésénél legalább utalásszerűen számba kell venni az iskolázás főbb társadalom-morfológiai körülményeit. A beiskolázási esélyek szükségszerűen függtek a diákokat kibocsátó különböző csoportok elhelyezkedésétől a társadalmi térben és az intézmények fizikai és intellektuális elérhetőségétől. Hogy az utóbbival kezdjük, nem váratlan eredmény az egynyelvűeknél tapasztalt deficit, hiszen a teljesen allogének iskolai érvényesülési esélyei egy túlnyomóan magyarul oktató intézményhálózatban – amelyben például szlovák vagy rutén iskola egyáltalán nem működött (de az ország nagy részét illetően, ahol német- vagy szerb ajkúak tömegesen éltek, német és szerb sem!) – szükségszerűen rosszak voltak, ami csak elbátoríttalaníthatta a körükből származó esetleges jelölteket. Finomabb elemzésben – melyet itt nem lehet elmélyíteni – számba kellene venni az etnikai aggregátumok urbanizációs szintjét is, hiszen a középiskolai kínálat a városokhoz, elsősorban a nagyobb városokhoz kötődött. A zsidó vagy a német-magyar és más többnyelvű asszimilánsok előfordulása köztudottan gyakoribb volt a fővárosban és egyes iparosodó nagyvárosokban, mint az egynyelvű allogéneké a városiasodás és asszimiláció dinamizmusának komplex kapcsolatrendszerében.³⁴

A legfontosabb iskolázást meghatározó tényezők azonban minden bizonnyal a nemzetiségek rétegszerkezetében keresendők. Az erősebben polgárosodott, vagy a feudális rendi világ uralkodó nemességében, illetve „honorácior” értelmiségében nagyobb súllyal képviselt csoportoknak logikusan a nemzetállami modernizáció első szakaszában is nagyobb iskolai keresletet kellett (volna) tanúsítania, mint a többieknek. Ennek nyomát meg is lehet találni például a ruténok – egy gyakorlatilag nemesség nélküli, és a papságon s a tanítóságon kívül még kisértelmiséggel is alig rendelkező nemzetiség – elenyésző iskolai jelenlétében. De mivel magyarázható a magyarok nem jelentéktelen iskolázási deficitje? Tudjuk, az országban a nemesség leszármazottjai, akik többségükben magyar etnikai eredetűekből, vagy (mint a szlovákiai nemesség jó része) korán elmagyarosodott allogén csoportokból tevődtek össze, a népességnek több mint húszadrészét (5–6%-át) alkották. Igaz, ezek nagy része szegény „bocskorosokból” vagy éppen a kiegyezés körüli időkben (a jobbágyfelszabadítás után) elszegényedett, esetenként birtokvesztett dzsentrikből állt. Ez utóbbiak fiainak azonban éppen a magasabb iskolázás biztosíthatta volna a státuszukhoz méltó szakmai „megkapaszkodás” vagy pályamó-

³⁴ Lásd erre tanulmányomat: Karády 1997a, különösen 173–175.

dosítás feltételeit, például a nemzetállam 1867 után kinyílt közhivatalnoki rétegében. A magyarság itt dokumentált iskolai alulképviselettsége azt látszik bizonyítani, hogy a nemesség gyerekei messzemenően elhanyagolhatták, vagy nem voltak képesek kihasználni az iskolai mobilitás adta korabeli lehetőségeket. Sőt, más kutatásokból tudván azt, hogy a kiegyezés évei és az 1890-es évek eleje közötti negyedszázadban mind a középiskolai, mind az egyetemi elitképzés közönségének életkorsajátos számai globálisan *stagnáltak*, (ami mögött azonban a keresztényeket illetőleg kifejezett gyengülés állt) ugyanakkor amikor a zsidó fiatalok elitiskolai részvétele mintegy megduplázódott (!)³⁵ – s a fenti eredmények sugallata szerint ez a csoportspecifikus iskolázási keresletnövekedés a német asszimilánsokat szintén magával ragadhatta – arra lehet következtetni, hogy a magyar nemzetállami iskolarendszer kiépülésének első szakaszában a magyarság, s ezen belül valószínűleg a magyar nemesség is *kevésbé kereste az iskolán keresztül elérhető társadalmi érvényesülést*, mint korábban, amikor a nemesi rend a politikai kapacitás kvázi-monopóliumának és a későbbinél még sokkal jelentősebb gazdasági hatalom előnyeit élvezte. Elégedjünk meg itt ezen iskolázási deficit megállapításával. A benne foglalt társadalomtörténelmi paradoxon összetevőit nem lehet e pusztán tényfeltárónak szánt tanulmány szűk kereteiben elemezni.

A 2. táblázat még az 1. táblázatnál is részletesebb bontásban adja meg a dualizmus korának utolsó évtizedének egyes háború előtti és alatti éveire³⁶ a diákság nyelvi viszonyait, melyekből az előljáróban előadott munkahipotézis szerint a nemzetiségi megoszlásra is lehet következtetni. A táblázat fő erénye az, hogy megkülönbözteti az idegen eredetű magyarokat (akiket feltehetőleg az asszimilált allogénekkal lehet azonosítani) az asszimiláció alacsonyabb fokán álló, de már asszimilációs mobilitásban lévő diákoktól, akik – anyanyelvük mellett – már magyarul is tudtak. Az 1882/83-as adatbank nem tette lehetővé ezt a distinkciót. A 2. táblázat legfontosabb eredménye az asszimilációs folyamat horderejének demonstrálása a negyedszázaddal korábbi helyzethez képest a diákság fontosabb nemzetiségi szegmensei szerint.

A zsidó diákság túlreprezentációja továbbra is egyértelmű és hasonló mértékű is, mint korábban, ha gondolatban számba vesszük a diákságban – más kutatásokból kimutathatóan – legerősebben szereplő városi (különösen fővárosi) polgári középrétegekben időközben bekövetkező maltuzianista fordulatot, amely az 1890-es évektől kezdve fokozatosan csökkentette a gyerekszámot, s evvel a hosszú tanulmányok zsidó jelöltjeinek létszámát is.³⁷

35 A hosszú iskolai depresszióra lásd tanulmányomat: Karády 1997b.

36 A Magyar Statisztikai Évkönyvben 1908/09 és 1914/15 között minden évre megvannak a felhasznált adatok. Az egyszerűség és a háború alatt beállt változások szemléltetésére választottuk ki az itt feldolgozott három év adatait.

37 A középiskolások pontosabb, korcsoport-sajátos jelzései szerint a 10–17 éves zsidó fiúk beiskolázási arányai 1900 és 1910 között 19,2%-ról 20,2%-ra nőttek (Karády 2000b, különösen 225–226). Magára a maltuzianista fordulatra nézve: Karády: 2000a. Az ottani 1. táblázat jól mutatja, hogy a fővárosi zsidóság születési rátái – melyek már az 1880-as években is lényegesen alacsonyabbak voltak a többi felekezeteinél – az 1900-as években kezdtek el gyorsan süllyedni, úgy, hogy ez már az 1910-es években középiskolába kerülők lehetséges számát is befolyásolhatta.

2. táblázat

A gimnazisták és reáliskolások becsült megoszlása 1908/09 és 1914/15 között kiválasztott nyelvismereti és felekezeti kategóriák szerint³⁸

	Középiskolások		
	1908/09	tanév 1913/14	1914/15
zsidó	21,6	20,7	21,5
keresztény magyar egynyelvű ³⁹	46,4	48,9	49,6
keresztény magyar anyanyelvű			
de tud még			
németül is ⁴⁰	8,3	8,3	8,3
szlovákul is ⁴¹	4,8	5,5	5,8
románul is	2,8	2,4	2,4
horvátul is	0,5	0,6	0,6
szerbül is	0,6	0,7	0,5
ruténül is	0,5	0,6	0,4
olaszul vagy más nyelven	0,4	1,0	0,3
keresztény allogén anyanyelvű			
de tud magyarul is			
német ⁴²	3,2	2,2	1,6
szlovák ⁴³	2,4	1,9	1,7
román	5,3	5,1	4,8
horvát	0,3	0,2	0,2
szerb	1,2	1,4	1,1
rutén	0,1	-	-
olasz vagy más nyelvű	0,2	0,4	0,4
keresztény egynyelvű allogén	1,5	0,8	0,7
összesen	100,0%	100,0%	100,0%
N =	69.580 ⁴⁴	80.291 ⁴⁵	79.384 ⁴⁶

38 Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 1909: 380, 1914: 273-274, 1915: 269-270.

39 A forrásban megadott csak magyarul tudók számából levontam az egynyelvű magyar ajkú zsidók becsült számát az 1910-es népszámlálás erre vonatkozó országos 30,2%-os adata szerint (Magyar Statisztikai Közlemények 64: 143). Így például 1908/09-re a 36.890 magyar egynyelvűből $30,2\% \times 15.05 = 4.545$ került kivonásra = 32.345.

40 A magyar anyanyelvet valló zsidó diákok számát szintén az 1910-es népszámlálás 76,9%-os zsidó magyar ajkúja szerint becsültem fel (Magyar Statisztikai Közlemények 64: 139). Például: 1908/09-re $76,9\% \times 15.051 = 11.574$. Ezek között a más nyelvet is tudók számát az egynyelvűek levonásával kaptam meg. Például 1908/09-re $11.574 - 4.545 = 7.029$. Ezeket a fentebbi (a jegyzetben tárgyalt) meggondolások szerint a zsidóság fővárosi nyelvi megoszlását követve osztottam fel 97,7%-nyi német és 2,3%-nyi szlovák ismeretekkel is rendelkezőre (Budapest Statisztikai Évkönyv, 1909-1912: 43). Így alakult ki például 1908/09-re az összes németül is tudó magyar ajkú diák száma: $12.617 - 6.867 = 5.750$. Ez a számítás elhanyagolja azokat a forrásokban nem szereplő s valószínűleg kisszámú zsidó-magyar diákokat, akik más nyelvet (is) tudtak, mint németet vagy/és szlovákot.

41 Az összes szlovákul tudó magyar ajkú számából levontam az előző jegyzetben jelzett módon becsült szlovákul is tudó magyar zsidók számát s így becsültem meg a magyar ajkú keresztény szlovákok számát.

42 A forrásban szereplő összes német ajkú de magyarul is tudó diák számából levontam a német ajkú magyar-zsidó diákok számát a keresztény német ajkúak számának becslésére. A német-magyar zsidók számát az összes népszámlálási arányokból nyert 23,1%-os allogén nyelvű de feltehetően magyarul is tudó zsidó arányát alkalmazva (lásd fentebb a 36. jegyzetet) becsültem meg. Ezeknek is 97,7%-át német anyanyelvűnek és 2,3%-át szlovák anyanyelvűnek vettem. Így 1908/09-re például a keresztény magyarul tudó németek száma: $5.678 - 3.477 = 2.201$. Ez a becslés nem veszi számba a forrásokban nem előfor-

A magyar keresztény egynyelvűek aránya viszont formálisan a korábnál sokkal magasabb, közel 50 százalékos, bár az összes diák felét még a megfigyelt világháború alatti évben sem éri el. A magyar háttérűeként vagy törzsökös magyarként megjelenők tehát továbbra is kisebbségben maradtak még a háború első évében jól kimutatható „magyarítási hullám” után is, mely főképp a magyarul is tudó allogén diákok arányait nyirbálta meg jelentősen (az elenyésző számú horvátok és az olaszok és egyéb kivételével) egyik évről a másikra. Ez a kisebbség körülbelül meg is felelne az 1910-es népszámlálás által az össznépességben összeírt 43,3%-nyi „csak magyarul tudónak”, illetve a keresztények közötti kerek 44%-nyi kizárólagos magyar ajkúnak,⁴⁷ ha nem tudnánk – éppen az eredetileg nyelvileg teljesen allogén zsidók példáján – hogy egyre több „asszimilált” allogén vált ekkorra „egynyelvű magyarrá”. Ha 1910-re az egész honi zsidóság 30,2%-a és a magyar anyanyelvű zsidók 39,2%-a már csak a magyar nyelv ismeretét deklarálta a népszámlálási kérdőíveken,⁴⁸ akkor ugyanez számos más „asszimiláltra” is vonatkozhatott, különösen a majdnem monopolisztikusan magyar nyelvű elitiskolázás allogén származású kedvezményezettjei között. A 2. táblázatban feltüntetett „törzsökös magyar” egy pontosan nem számszerűsíthető, de bizonyosan nem jelentéktelen része tehát valójában *egynyelvű magyarrá asszimilált* allogén háttérű volt. Így a magyar eredetűek valószínűleg az 1882/83-as helyzethez *hasonlóan alulreprezentáltak* maradtak az 1910 körüli évek középiskolásai között, annak ellenére, hogy egyre több asszimilált allogén diák lett az anyakönyvekben az asszimilációs krédóhoz híven „egynyelvű magyar”.

Ami 1882/83 óta nagyon megváltozott, az éppen az egynyelvű allogén diákság számarányainak elolvadása volt. A három évtized alatt ezek az összes középiskolás hetedéről-nyolcadáról (13,1%) elhanyagolható százalékká zsugorodtak, s ezt valószínűleg a (mint láttuk, nem erőszakmentes) magyar iskolai asszimiláció sikereként kell értelmezni. Mi több, a magyar anyanyelvű allogén háttérű (más honi nyelvet is tudó), és a megfelelő anyanyelvű, de magyarul is beszélő diákok között 1910 körül immár abszolút többségben a „magyarok” vannak, s ezek aránya a megfigyelt években nemhogy csök-

duló, minden bizonnyal elenyésző számú de nyilván létező nem német vagy szlovák nyelvű s magyarul is tudó zsidó diákokat.

43 Lásd az előző jegyzetet. A keresztény magyarul tudó szlovák diákok számát a zsidó rokonsoport számának az összesből való levonásával nyertem.

44 A diákok tulajdonképpeni összes száma a megadottaknál kevesebb, azaz a forrás szerint 69.580. A különbség (1930) abból adódik, hogy a forrás csak egy vagy két nyelv ismeretével rendelkező diákokat jelöl. Ez *utóbbiak között* azonban lehettek olyanok, akik más nyelvet is tudtak, s ezek többször is regisztrálásra kerültek az adatokban a *másfajta két nyelvet tudók között*. Így egy magyar-szlovák, aki németül is tudott, szerepelt a magyar-német nyelvűek sorában is. Ennek következtében fordulhatott elő pl. az 1908/09-es tanévben, hogy a forrás szerint összesített 17.218 „más nyelven is tudó” magyarból a kategóriába esők nyelvek szerinti részletezésénél már 19.438 lett. Ugyanígy a 12.621 „más hazai nyelven is tudó” nem magyar ajkúból a részletesen felsorolt magyarul tudó allogén kétnyelvűek csak 12.492-t tettek ki: az előbbieket egy töredéke magyarul nem beszélt, de két vagy több más honi nyelvet igen.

45 Valódi összlétszám: 77.663. Az eltérés értelmezésére lásd az előbbi jegyzetet.

46 Valódi összlétszám: 76.856. Az eltérés értelmezésére lásd az előbbi jegyzetet.

47 A keresztény magyar ajkúak százalékát a zsidók kivonásával nyertem a Magyar Statisztikai Közlemények 64: 110–111 és 140 adataiból számított 1910-es arányok szerint.

48 Magyar Statisztikai Közlemények 64: 143.

kenne, inkább nő (pl. a szlovákul vagy horvátul is tudóké). Az asszimilációs mérleg nyelve egyre inkább a magyar anyanyelvű asszimiláltak előnyére és a másnyelvűek hátrányára billen. 1914/15-re annyira, hogy az utóbbiak már közel kétszer annyian (18,1%) vannak, mint az előbbiek (9,4%), holott hat évvel azelőtt, 1908/09-ben, még csak mintegy egyharmadnyi különbség választotta el az allogén kötöttségű diákság e két részlegét. 1882/83-ban a forrás nem tette lehetővé a kétfajta allogén háttérű aggregátum megkülönböztetését, így hosszú távon nem tudjuk követni az ilyen irányú elváltozásokat.

A nemzetiségi csoportok közötti viszonylagos reprezentációs erőviszonyok azonban a három évtized alatt nem mozdultak el jelentősen. A 2. táblázatban nem használtunk összehasonlítást az össznépeség nemzetiségi megoszlásával, de feltételezhető – az etnikailag szelektív vándorlási mérleg és a természetes népszaporulat eltérései ellenére –, hogy ezek csak az asszimilációs önbemutató szintjén és nem az etnikai háttér szerint szenvedtek el jelentősebb változást. Így az 1910 körüli években is érdemes az 1880-as össznépeségi *arányokkal* vetni össze a diákság becsült nemzetiségi *arányait*.

Ezek szerint 1908/09-ben a német háttérű keresztény diákok képviseltsége (11,5%) még csak kevéssé marad el a németül tudó keresztények 1880-as népeségi arányaitól (15%), legalábbis nagyságrendileg nem erősebben, mint a „törzsökös magyarok” becsült arányai esetében. Mégis, az összes német kötöttségű keresztény aránya zuhant le 1882/83 és 1908/09 között leglátványosabban (28,4%-ról 11,5%-ra), minden bizonnyal a rohamos asszimiláció következtében. A többi allogén kötöttségű nemzetiség képviseltsége viszont alig változott az évtizedek során, bár mindegyiké láthatóan gyengült. Közöttük azonban a németek után továbbra is a román és a szlovák háttérűek szerepelnek a diákságban leggyakrabban és a ruténok a legritkábban.

Az előfordulási valószínűségek és a formálisan kimutatható allogén kötöttségűek aránycsökkenésének hierarchiája terén mutatózó állandóság ismét csak – *a posteriori* is – megerősíti kiinduló feltevésünket arra nézve, hogy a diákság nyelvi viszonyai megfelelő minősítéssel jól tükrözik a középiskolák nemzetiségi rekrutációjának alakulását. A formális nyelvtudás szerint a legasszimilánsabbnak ismert csoportok számarányai gyengültek meg leginkább 1882/83 és 1908/09 között. Ez elsősorban a németekre vonatkozik (akiknél, láttuk, a csökkenés majdnem kétharmados volt), már jóval kevésbé a szlovákokra (egyötödnyi aránycsökkenéssel) és a ruténekre (egynegyednyi aránycsökkenéssel), míg a többiek számereje kevésbé változott, annak ellenére, hogy időközben a diákok összes száma közel megduplázódott. Igaz, hogy a többi allogének elitiskolázási keresletét sokkal jobban ki is tudták elégíteni a magyarországi (román, szerb) vagy közvetlenül határmenti (horvát) *saját* középiskolák. Mint fentebb tárgyaltuk, a németeknél a szász iskolák nem tölthettek be az egész németségre nézve hasonló nemzetiségi integrációs funkciót, hiszen ezek Dél-Erdélyben összpontosultak s így távol estek a legtöbb érdekelt lakóhelyétől (az erdélyi szászság kivételével). Eredményeinket a 3. táblázat foglalja össze, bár a rendelkezésre álló jelzések értéktartalma nem azonos minden feltérképezett évre.

3. táblázat

A középiskolai diákság összetétele nagyobb nemzetiségi aggregátumok szerint 1882/83–1914/15⁴⁹

	1882/83	1894/95	1908/09	1913/14	1914/15
Csak magyarul tudó keresztény	29,1	41,4	46,4	48,9	49,6
Csak anyanyelvét tudó allogén keresztény	13,1	-	1,5	0,8	0,7
Asszimilált magyar ajkú keresztény	-	37,1	17,8	18,3	18,3
Asszimilált magyar ajkú keresztény (tud más nyelvet is)	37,8	-	-	-	-
Allogén keresztény (de tud magyarul is)	-	-	12,7	11,2	9,8
Zsidó	19,9	21,5	21,6	20,7	21,5
Összesen	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Az adatok a nemzetiségi kategóriák beiskolázási lehetőségeinek alakulását persze csak a fentebb részletesen tárgyalt megkötésekkel és feltevésekkel tükrözik. A 3. táblázat összeállításai ugyanakkor a felhasznált források hitelességének megerősítésére is szolgálhatnak, amennyiben a tíz egynéhány évenkénti adatok az asszimilációs kényszerhelyzetre vonatkozó hipotézis értelmében tökéletesnek tekinthető folytonosságról tanúskodnak.

Jól kitűnik belőlük az „egynyelvűként” szereplő magyar ajkúak fokozatos térnyerése az igen alacsony (egyharmad alatti) aránytól a diákság feléig, melyet – tudjuk – részben az asszimilált egynyelvűek számerő-növekedésének kell tulajdonítani. A zsidóság tárgyalt túlreprezentációja konstans, bár jellemzően a korra – más elemzések értelmében – számottevően emelkedett az időszak alatt. A formálisan idegen nyelvtudásukkal azonosított allogének arányai ugyanakkor az évek során láthatóan csökkentek, de főképp azért, mert közöttük az egynyelvű allogének jelenléte a korszak végére gyakorlatilag megszűnt. Maguknak a két vagy többnyelvű, de magyarul (is) tudó allogén háttérűeknek a számaránya is meggyengült ugyan, de sokkal kevésbé, mint az egynyelvű allogéneké, hiszen a korszak eleji 38%-ból a legutolsó tárgyalt évben is 28% maradt.

Mindenesetre egyértelmű, hogy az „induló” modern magyar értelmiség középiskolás jelöltjei között az egész dualizmusban az *allogén eredetűek többségi helyet foglaltak el*, sőt az is, hogy ennek (a táblázatban formálisan alábecsült) allogén többségnek a *keresztény allogének adták számszerű főerejét*.⁵⁰ Ugyanakkor azonban a zsidók népességi arányukhoz képest sokszorososan túlképviselve voltak a diákságban, míg a keresztény allogének képviseltettsége (a németiség 1882/83-ben még bizonyítható, később csak valószínűsíthető kivételével) nem érte el népességi súlyukat.

49 1882/83: az 1. táblázat forrásaiból; 1894/95: VKM jelentés, 1894/95: 342; 1908/09, 1913/14, 1914/15: a 2. táblázat adatai szerint.

50 A keresztény allogén háttérűek többségi helyzete a zsidókkal szemben a dualizmus kori egyetemistáknál is kitűnik, különösen vidéken. Erre nézve fontos adatokat szolgáltat a kolozsvári egyetem diákságára vonatkozó felvétel, melyet Lucian Nastasa kollégám végez el szellemi közreműködésemmel. 1900-ban még Budapesten is – ahol pedig a zsidóság főiskolai kereslete koncentrált – a német és más allogén nevű egyetemisták száma kevésbé maradt el a zsidókéitól (Karády 1997c, különösen: 200).

HIVATKOZOTT IRODALOM

- A vallás- és középoktatási m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett jelentése az 1881/82, 1882/83, 1894/95 évre, Budapest*
Budapest Statisztikai Évkönyv 1903, 1909–1912
Herczeg Ferenc 1985: *Emlékezései*. Budapest
Karády Viktor 1997a: Egyenlőtlen magyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá. In: uő: *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció*. Budapest, 151–195.
Karády Viktor 1997b: A középiskolai elitképzés első történelmi funkcióváltása 1867–1910. In: uő: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon*. Budapest, 169–194.
Karády Viktor 1997c: Nemzeti és felekezeti kisebbségek a budapesti egyetemeken a századfordulón. In: uő: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon*. Budapest, 195–215.
Karády Viktor 2000a: Felekezetek és születéskorlátozás Budapesten (1880–1945). In: Elekes Zsuzsanna – Spéder Zsolt (szerk.) *Törések és kötések a magyar társadalomban*. Budapest, 375–388.
Karády Viktor 2000b: Felekezetsajátos középiskolázási esélyek és a zsidó túliskolázás mérlege. In: uő: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest, 223–256.
Karády Viktor 2000c: Magyar kultúrfölény vagy etnokrata önámítás? Mire jók a dualista kor nemzetiségi statisztikái? *Educatio Nyár*, 239–252.
Karády Viktor 2001: Mennyire volt „magyar” a honi értelmiség a századfordulón? In: Lackó Miklós (szerk.) *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest, megjelenés előtt
Magyar Statisztikai Évkönyv 1894, 1895, 1909, 1910, 1911, 1914, 1915
Magyar Statisztikai Közlemények 27., 64.
Mészáros István 1988: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948*. Budapest
Owen, V. Johnson 1985: *Slovakia 1918–1938. Education and the Making of a Nation*. Boulder